

УДК 94(470+571)“19”

Фесенко А.М., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили

Фесенко Артур Михайлович (1974 р.н.). У 1996 р. закінчив історичний факультет Одеського державного університету ім. П.Мечникова. Викладач кафедри соціальної роботи, педагогіки та психології Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили. Тема кандидатської дисертації – *суспільно-політична ситуація в СРСР у 20-ті роки та альтернатива лівій опозиції*.

Критика Л.Д.Троцьким і лівою опозицією у ВКП(б) концепції “соціалізму в окремо взятій країні” у 1920-30-ті роки (економічний аспект)

У статті розглядаються проблеми, пов'язані з дискусіями 1920-х років у ВКП(б) стосовно можливості розбудови соціалізму в СРСР в умовах геополітичної ізоляції та побудови концепції “соціалізму в окремо взятій країні”. Автор наводить аргументи з арсеналу обґрунтованої критики згаданої концепції з боку лівої опозиції у ВКП(б), очолюваної Л.Д.Троцьким, що свідчить про наявність несталінської альтернативи суспільно-політичного розвитку СРСР.

The article is devoted to the problems, connected with the discussions inside the USSR Communist party around the possibilities of the USSR socialist building in geopolitical isolation conditions and the “socialism in one, isolated country” theory, which was formed. The author cites the based left opposition’s critics arguments, which proves that the non-stalinist alternative of the USSR society and political development was presented.

Перемога сталінізму в 20-30-х роках та крах системи, заснованої на його принципах, що відбувся наприкінці ХХ століття, повинні змусити сильніше задуматися над можливими альтернативними варіантами розвитку СРСР, адже разом з поразкою СРСР під питання ставиться життєздатність соціалізму як такого. На наш погляд, теоретичні розробки лівої опозиції в РКП(б) – ВКП(б), очолюваної Л.Д.Троцьким, дають фактологічний матеріал, що підтверджує можливість розгортання принципово іншого сценарію, наявність реальної соціалістичної альтернативи сталінізму, нереалізованої лише за певних об'єк-

тивних обставин. Уникнення стереотипу про запрограмований характер сталінського тоталітаризму, як вважає автор, є вкрай актуальним під кутом зору наукового дослідження суперечливих у своїй основі закономірностей розвитку СРСР, багато з яких закладалися саме у переломні 20-ті роки.

Уже в 20-ті роки паралельно зі зростанням авторитарності політичного (у тому числі внутріпартійного) режиму радянська партійно-державна еліта післяленінської доби поступово трансформувалася у бюрократичний, відчужений від мас соціальний шар із власними інте-

ресами, що полягали у збереженні та зміцненні привілейованого становища. В умовах, коли найбільш вагомим джерелом легітимності була революційна “туповина”, що зв’язувала влада з масами з 1917 року, це породжувало сприятливий ґрунт для утилітарного використання комуністичної ідеології: досить очевидно спостерігається вихід на перший план великодержавних, месіанських мотивів, що відповідали потребам нової еліти з точки зору закріплення власного іміджу “великих керманічів”. Більш того, монополія на прийняття рішень та контроль над засобами політичної комунікації давали можливість бюрократії нав’язувати масам і *власне бачення* майбутнього соціалістичного суспільства. Саме з цим, на наш погляд, і пов’язана поява концепції (а пізніше – ідеології) “соціалізму в одній окремо взятій країні”.

Разом з тим не можна не звернути увагу на наступну обставину. Однією зі складових успіху нового політичного курсу, ототожненого з ім’ям Й.В.Сталіна і протиставленого його політичним опонентам, американський дослідник Р.Такер справедливо вважає ту логіку аргументації, що була співзвучна настроям і глибинним сподіванням широких мас, політично соціалізованих у 20-ті роки в умовах уповільнення темпів світового революційного процесу. Ряд інших авторів також відзначає її разючу вписаність у контекст епохи, значну мобілізуючу і надихаючу силу, а відомий радянський дослідник кінця 80-х років С.В.Цакунов навіть вважає, що адекватна історичним умовам спрямованість дозволяє говорити про вищезгадану концепцію як про просування вперед у розробці теорії соціалізму в цілому [1].

Цей момент, на нашу думку, яскраво ілюструє один з парадоксів цієї суперечливої епохи: ідея соціалістичного штурму в громадській думці ототожнювалася з соціальною силою, стратегічно зацікавленою у встановленні принципово інших, ніж соціалістичні, суспільних відносин. Тому ми вважаємо: наполегливою потребою є проведення чіткого розмежування між політичною кон’юнктурою, яка дозволяє на якомусь етапі штучно співвідносити інтереси навіть протилежних соціальних сил, і сутнісним розумінням соціалізму, яке саме й було вихолощено внаслідок розробки та насильницького впровадження у життя вищезгаданої концепції. Адже секрет успіху “соціалізму в окремо взятій країні” полягав у тім, що він виявився своєрідною “точкою балансу”, на якій сполучалися, *ситуативно збігалися інтереси* партійно-радянської

бюрократії, з одного боку, широких мас, з іншого, що й використовувалося для камуфляжу перших останніми. Подібна “амальгама”, яка жила соками традиційного російського месіанізму, як раз утворила той самий “великодержавний комунізм”, який став як посправжньому дійсним прапором радянського народу, так і найбільш міцною легітимацією правлячих кіл, соціальні зв’язки яких з масами ставали усе більш слабкими.

І якими б благими цілями не керувалися багато хто з її “впроваджувачів” (приміром, М.І.Бухарін, Ф.Е.Дзержинський та ін., які підтримали, у світлі вищезказаних обставин, антипозиційну кампанію), використані засоби нав’язування разом із “демонізацією” опонентів неминуче вели до політичної дезорієнтації суспільства щодо критеріїв адекватності шляхів та методів будівництва, ефективності і якості функціонування соціалістичної системи.

А Л.Д.Троцький та його соратники з лівої опозиції у ВКП(б) із середини 20-х років розгорнули жорстку критику концепції “соціалізму в окремо взятій країні”. У рамках цієї критики можна виділити три наступних аспекти: економічний, геополітичний, соціально-політичний. На першому з них ми зупинимося у даній статті, у чому й полягає її головна мета. Завданнями ж роботи є наведення системи аргументації опозиційної критики, підтримка точки зору про історичну необґрунтованість, з точки зору соціалістичного будівництва, заснованого на вищезгаданій концепції політичного курсу післяленінської верхівки, та демонстрація негативних для інтересів СРСР наслідків його впровадження.

Отже, для початку, відповідаючи критикам із правлячого табору, які закидали обвинувачення у недовірі до соціалістичного потенціалу Жовтневої революції, російського робітничого класу (основний аргумент Сталіна, Бухаріна та ін. зводився, по суті, до свідомого стирання межі між політичним переворотом та перспективами соціальної революції), Л.Д.Троцький переконував: умови виникнення “диктатури пролетаріату” і умови побудови соціалістичного суспільства зовсім не є тотожними – та обставина, що російський пролетаріат і його партія першими прийшли до влади, ще не доводить, що саме вони першими побудують соціалізм: “відсталі країни можуть – за певних умов – раніше за передових прийти до диктатури пролетаріату, але пізніше їх – до соціалізму” [2].

Захищаючи міжнародний характер Жовтневої революції та соціалістичного будівництва у СРСР, ліва опозиція на чолі з Троцьким прагнула насамперед продемонструвати усю небезпеку господарчого ізоляціонізму для системи соціально-економічних відносин СРСР, з одного боку, взаємозв'язок між можливим радянським ізоляціонізмом та послабленням геополітичних позицій соціалізму у світі на користь світового імперіалізму – з іншого. У зв'язку з цим докладно аргументувалася наступна теза: соціалістичне будівництво в СРСР, вписане у контекст світового ринку, має своєю безпосередньою метою систематичне подолання стадіальної відсталості, наближення до міжнародного рівня продуктивності праці, максимально використовуючи при цьому ресурси світової економіки, що, у свою чергу, стане надійною гарантією конкурентоспроможності СРСР на геополітичній арені як у військовому, так і в економічному сенсі, і чим більш значних успіхів СРСР досягне на цьому шляху, тим більше це буде сприяти розгортанню революційного руху у світі, тим скоріше і надійніше піде будівництво у майбутній соціалістичній співдружності [3].

Тому одним з головних напрямків опозиційної критики ставав доказ економічної неспроможності “соціалізму в одній країні”. Тим більше актуальної, вважав Троцький, ця проблема була для Росії, де на порядок денний у 20-ті роки ставилися аж ніяк не питання побудови соціалізму безпосередньо, а насамперед проблеми соціально-економічної модернізації. Їхнє вирішення, на його думку, є принципово неможливим без взаємодії зі світовим ринком.

Відзначимо, що думкою про самодостатній характер радянського господарства ніколи не оперував і теоретик більшовизму В.І.Ленін. “Доки наша Радянська Росія залишиться самотньою окраїною всього капіталістичного світу, – говорив він у 1920 році на VIII з’їзді Рад, – доти думати про повну нашу економічну незалежність... було б зовсім смішним фантазерством і утопізмом”. У березні 1922 року на XI з’їзді РКП(б) Ленін застерігав: буде “іспит, що улаштує російський і міжнародний ринок, якому ми підлегли, з яким зв’язані, від якого не відірватися. Іспит цей серйозний, тому що отут можуть побити нас економічно і політично” [4]. І класичний марксизм також, як постійно нагадував Л.Д.Троцький, “виходить з розвитку техніки як основної пружини прогресу, будуючи комуніс-

тичну програму на динаміці розвитку виробничих сил”. Це мається на увазі, вказував він, що навіть під нижчою стадією комунізму К.Маркс розумів “таке суспільство, що за своїм економічним розвитком із самого початку стоїть *вище* за самий передовий капіталізм”. Більш того, “розвиток виробничих сил є абсолютно необхідною передумовою комунізму ще й тому, що без нього *узагальнюється нестаток* і з нестатком повинна знову початися боротьба за необхідні предмети і, виходить, повинен воскреснути весь старий мотлох”, тому й “усуспільнення засобів виробництва ще не знімає автоматично “боротьбу за окреме існування” (Енгельс). Саме тут суть питання!” [5].

Отже, проблему радянського господарства та потенційної соціалістичної економіки не можна відривати від проблеми виробничих сил, які мають світовий характер. Окрема держава, що стала тісною вже для капіталізму, який створив виробничі сили світового масштабу, тим більше не є здатною бути ареною завершеного соціалістичного суспільства. В праці “Перманентна революція” Троцький докладно зупинився на питанні історичної готовності різних країн до соціалістичних перетворень, вказуючи: характерна для початку ХХ століття криза буржуазного суспільства була не в останню чергу викликана тим, що “створені нею продуктивні сили не можуть більше миритися з рамками національної держави”, внаслідок чого і соціалістичні революції можна розглядати лише під міжнародним кутом зору, тому що “світовий розподіл праці... робить неможливим побудову самостійного соціалістичного суспільства в жодній з країн світу” [6].

Таким чином, виходячи зі світового розподілу праці, з нерівномірності розвитку різних країн, з їхньої економічної взаємозалежності, з нерівномірності різних сторін культури в окремих країнах, з динаміки сучасних виробничих сил, впливає те, що соціалістичний лад може бути побудований лише за системою “економічної спіралі”, шляхом винесення внутрішніх невідповідностей окремої країни на цілу групу країн, тобто шляхом взаємного обслуговування різних країн і взаємного доповнення різних галузей їхнього господарства і культури.

Звідси стає зрозумілою, зокрема, позиція, яку займав Троцький у дискусії 20-х років з питань оцінки радянської промисловості. Виступаючи проти точки зору Г.Є.Зинов’єва – Л.Б.Каменева,

які розглядали її як частину системи держкапіталізму, він критикував і переоцінку її з боку М.І.Бухаріна, який вважав її “острівцем” соціалізму. Троцький розглядав радянську промисловість як *послідовно-соціалістичну, тобто як потенційну носительку соціалістичної перспективи*. “Не можна обмежуватися, – писав він вже в 30-ті роки, – суспільно-юридичними формами відносин, причому незрелими, ...відволікаючись від основного критерію – рівня розвитку продуктивних сил. Самі юридичні форми одержують суттєво інший соціальний зміст у залежності від висоти техніки”, – і Троцький знов посилається на К.Маркса: “Право ніколи не може бути вищим за економічний лад та зумовлений ним культурний розвиток суспільства” [7]. Ототожнення ж державної власності з загальнонародною – а саме на цьому, до речі, була заснована і “сталінська” конституція 1936 року, і “брежнєвська” Конституція 1977 року – “стає джерелом грубих помилок і прямого обману, коли мова йде про перші, ще *незабезпечені* етапи у розвитку нового суспільства, до того ж ізольованого й економічно відсталого по відношенню до капіталістичних країн” [8].

Відзначимо також, що саме тут, як вважав Л.Д.Троцький, знаходиться одне з головних джерел влади радянської еліти, що бюрократизується, її штучно сформованої легітимності, відбувається, по-перше, використання нею “загальнонародної” власності з метою зміцнення власного панування, по-друге, маніпулювання суспільною свідомістю у питанні стосовно характеру власності, яка є базовим критерієм соціалістичності. Адже державна власність, стверджував Троцький, реально “лише в тій мірі стає “загальнонародною”, у якій зникають соціальні привілеї і розбіжності, отже, й потреба у державі... перетворюється в соціалістичну в міру того, як перестає бути державною. І навпаки: чим вище радянська держава піднімається над народом, чим більш жорстко протиставляє себе як охоронця власності народу, як її користувача, тим яскравіше це свідчить проти соціалістичного характеру державної власності” [9].

Можна зробити висновок, що Л.Д.Троцький та його соратники по опозиції висували два соціально-економічні положення, що заперечують концепцію “соціалізму в окремо взятій країні”: а) низький рівень продуктивних сил країни, відірваної від світового ринку, стає перешкодою на шляху до соціалізму навіть за наявності усупіль-

нення власності; б) економічна автаркія сприяє посиленню державної влади і, отже, бюрократії, що не наближає, а віддаляє суспільство від соціалістичного суспільства рівності та самоврядування.

Справжню запоруку успіху розвитку радянської економіки, посилення її соціалістичної спрямованості Троцький вбачав насамперед у зіставленні її показників, тенденцій і результатів зі “світовим лічильником” [10]. З середини 20-х років він наполягав на якісній зміні критеріїв оцінки господарських успіхів, бо ідеологія “соціалізму в одній країні” та відома теза Бухаріна про “черепашачі кроки” [11] передбачали використання для порівняльного аналізу показники 1913 року, узяті за точку відліку. Троцький різко виступав проти абсолютизації показників, отриманих цим шляхом. Адже рівень 1913 року, доводив він, – це рівень відсталості. Тому й вітчизняними порівняльними характеристиками треба користуватися досить обережно, зокрема, не перебільшувати значення показника обсягу валового внутрішнього продукту. Виступаючи на XV партконференції восени 1927 року, Троцький вказував: завершивши відбудовний період в цілому у сенсі “використання всього основного капіталу, що перейшов від колишнього господарського ладу”, СРСР ще не досягнув рівня царської Росії за найважливішим показником середнього душевого споживання товарів, якого, за приблизними розрахунками ВРНГ, можна буде досягти лише до 1930 року: цей момент він пропонував відобразити у резолюції, прийнятій за доповіддю О.І.Рикова, як і те, що довоєнний рівень не досягнутий і в зовнішній торгівлі, що вказує на небезпеку ізоляціонізму [12]. Тому, запевняв Троцький, “ми будемо надалі міряти наші успіхи... за вищими європейськими й американськими зразками техніки та економіки” [13]. Це варто особливо врахувати при переході до реконструктивного періоду – адже хоча досягнення довоєнного рівня і є “значним успіхом”, він тільки “підводить нас до старту, з якого починається наше дійсне змагання з капіталізмом”, внаслідок чого “наші подальші успіхи і, у першу голову, темп нашої індустріалізації”, ставляться “під контроль світового капіталістичного господарства” [14].

Вихід радянської економіки на світову арену ставив перед керівництвом партії нові стратегічні завдання і, разом з тим, відкривав нові перспективи. Якщо раніше, в умовах відбудовного

періоду, треба було насамперед домагатися необхідних пропорцій між потенційно-соціалістичним і приватнокапіталістичним секторами господарства, то відтепер треба зміцнювати “соціалістичну рівнодіючу” та її конкурентоспроможність також на міжнародній арені, причому “співвідношення між темпом нашого розвитку в цілому та темпом світового господарства” є величиною навіть більш вагомю, отже, “усе питання зараз і полягає в тому, у яку саме сторону та яким саме темпом буде найближчим часом змінюватися співвідношення між нашим господарством і капіталістичним” [15].

Застосовуючи діалектичний підхід, Л.Д.Троцький бачив не тільки проблеми, що стоять перед радянською економікою в зв'язку з входженням у світовий економічний простір. Світовий ринок виступає не лише як чинник тиску і “вимірювального приладу”, правильне використання міжнародного розподілу праці через експортно-імпорتنі операції повинне стати, на думку Троцького, джерелом прискорення економічного розвитку СРСР.

Як відомо, XIV з'їзд ВКП(б) затвердив стратегічну лінію на забезпечення за СРСР економічної самостійності, “щоб у такий спосіб СРСР в обстановці капіталістичного оточення аж ніяк не міг перетворитися на економічний придаток капіталістичного господарства, а являв собою самостійну економічну одиницю...” [16]. Л.Д.Троцький вважав цю постановку питання однобічною і закликав підходити до питання економічної взаємодії не лише під кутом зору небезпеки “дауесизації”, а і з точки зору того, “яким діалектичним шляхом зростання господарських зв'язків і взаємозалежності підготовлює індустріальну “незалежність” [17].

Під цим кутом зору Троцький обґрунтовував наступну позицію: “Динамічну рівновагу радянського господарства ні в якому сенсі не можна мислити як рівновагу замкнутого і самодостатнього цілого” [18]. По-перше, соціалізм вимагає якісно більш високого рівня, ніж має самий передовий капіталізм. Оскільки ж будівництво соціалізму відбувається в умовах відсталості Росії, “для нашої поки ще відсталості промисловості роль провідного начала грає промисловість світова... нам доводиться рівнятися по ній, засвоюючи її техніку, яка теж, у свою чергу, не стоїть на місці”. Отже, внутрішня господарська рівновага буде підтримуватися роботою експорту й імпорту, тобто участю радянської економіки у

процесі міжнародного розподілу праці, що, знов-таки, ставить такі важливі радянські показники, як обсяг виробництва, ціна та якість товару “у залежність від відповідних елементів світового рівня” [19]. По-друге, капіталізм досяг висот теж завдяки виходу на світову арену: “Самодостатнього розвитку не знала жодна з капіталістичних країн”, і, як писав Троцький, у сучасних умовах питання національно-господарської самостійності не вирішується “старокитайським шляхом” [20]. Відповідно, при соціалізмі, який буде заснований “на набагато менш провінційній техніці, ніж капіталізм”, економічний розвиток в жодній мірі не може будуватися на принципах автаркції. І теорія ж “соціалізму в одній країні” реакційна вже тим, що вона “тягне нас назад від того рівня, що досяг капіталізм, особливо у своїй імперіалістичній стадії” [21].

Усе це має особливу актуальність саме на стику відбудовного і реконструктивного періоду у розвитку економіки СРСР, бо “якщо з початку відбудовного періоду завдання полягало у тому, щоб завантажити наявну техніку, незалежно від того, наскільки вона фізично зношена чи застаріла, і кожна пущена в хід машина означала крок вперед”, то тепер, на старті реального змагання, постало ще й питання амортизації, оскільки світовий ринок “контролює нашу відсталість щодня у всьому виробництві в цілому й у кожній окремій галузі”, насамперед через “рух цін”: “Ми виробляємо у 2,5-3 рази дорожче, ніж капіталістична промисловість” [22]. Звідси й жорсткий висновок Троцького, що пролунав на квітневому (1926 р.) пленумі ЦК ВКП(б): країна вичерпала можливості розвитку, спираючись на стару техніку, тому занадто рано говорити про необхідність економічної самодостатності, та “залежність наша від капіталістичної техніки буде у найближчі роки збільшуватися, а не навпаки” [23]. У праці “До соціалізму чи до капіталізму?” Троцький роз'яснював, що у “найближчі роки нам буде навряд чи по-господарському вигідно виробляти машинне устаткування більше, ніж, скажімо, на 2/5, чи, у кращому випадку, наполовину. Якби ми відразу зробили різке переміщення засобів і сил в бік виробництва нових машин, то ми порушили б необхідні пропорції між різними галузями господарства та між основним і оборотним капіталом в одній і тій же галузі, або... дуже знизили б загальний коефіцієнт росту. А для нас уповільнення темпу набагато

небезпечніше за ввіз іноземних машин, як і взагалі іноземних товарів” [24]. Говорячи в даному контексті про нестаток капітальних коштів для розвитку “командних висот”, наприклад, в електроенергетиці, якій він приділяв підвищену увагу як наочному прикладу модернізації економіки через електрифікацію, Троцький і його соратники вважали за можливе залучення іноземних інвестицій, зокрема, для будівництва Дніпрогесу [25].

Таким чином, основний аргумент, що наводився опозицією у відповідь на докори щодо “даусезизації” СРСР, мав таке формулювання: “Нам потрібна не “незалежність” від світового господарства, а висока продуктивність праці, чого можна досягти тільки при швидкому темпі розвитку, що, у свою чергу, вимагає широкого і вмілого використання ресурсів світового ринку... Наша установка – не на незалежний черепащачий крок, а на якомога можливо швидкий темп розвитку” [26].

Економічний аспект критики лівою опозицією теорії “соціалізму в окремо взятій країні”, на наш погляд, тісно пов’язаний з прагненням довести взаємозв’язок між даною теорією та ослабленням сил соціалізму на світовій арені. Для лівих було очевидним, що господарські успіхи СРСР є могутньою агітацією за соціалізм у світовому масштабі. Тому на перший план для лівих виходила турбота про якість соціалістичного будівництва. Опозиціонер Л. Кернер писав, що є три незаперечних аргументи “за” якісне будівництво соціалізму в СРСР, незважаючи на неможливість його остаточної побудови у національних рамках: а) успішне будівництво соціалізму є кращою агітацією за світову революцію; б) будівництво елементів соціалізму в Росії дасть можливість більш швидко і безболісно побудувати соціалізм після революції у розвинених капіталістичних країнах; в) соціалістичне будівництво в СРСР є поліпшенням становища народних мас, що виховує в них віру у соціалістичне майбутнє. Тому, виводив Л. Д. Троцький, “кожен наш успіх знаменує наближення європейської революції”, з чого й випливає, що “наша робота є складовою частиною міжнародної революції” [27].

І особливою небезпекою тут, як зауважував Троцький, є в усвідомленому чи неусвідомленому прагненні “заздалегідь оголосити “достатнім” той темп, який є”, що безпосередньо веде до створення “помилкової і заколисуючої теорії

про те, що нібито час сам по собі “працює на нас”, автоматично забезпечуючи перемогу “соціалізму в одній країні”. Головне, із усього цього випливає “готовність заздалегідь *назвати* соціалізмом усе, що відбувається і буде відбуватися усередині Союзу, незалежно від того, що буде відбуватися за його межами” [28]. У книзі “Зраджена революція” 1936 року він з обуренням писав про те, що адміністративний розгром куркульства за сталінською логікою виявлявся “побудовою соціалізму в цілому”: адже класи “в цілому” знищені, виходить, і соціалізм “в цілому” побудований, тим самим теорія “соціалізму в одній країні” одержала нове підживлення, а критерії соціалістичності радянського суспільства були чергового разу знижені та грубо перекручені [29].

Усе це, на думку Троцького, зовсім не є випадковим. У 30-ті роки підняття питання про ті соціальні сили, які несуть відповідальність за культивування ідеології “соціалізму в одній країні”, які готові оголосити в “своїй” країні соціалізмом те, що вважають потрібним, вивело Троцького на остаточне вирішення проблеми характеру діяльності та перспектив розвитку радянської правлячої еліти і з особливою силою загострило його увагу на проблемі ймовірної катастрофи потенційно-соціалістичного суспільства.

У суто економічній сфері Троцький викрив найбільш непримиренну суперечність “соціалізму в окремо взятій країні”, керованого бюрократією з її специфічним інтересом “соціального паразитування” на зростанні економічного потенціалу країни: *правління бюрократії одночасно ставало і умовою, і чинником блокування економічного росту*. Нижченаведена логіка аргументації заслуговує на те, щоб привести її цілком: “Непродуктивно марнуючи величезну частку національного доходу, радянська бюрократія в той же час, за самою своєю функцією, зацікавлена в економічному і культурному зростанні країни: чим вище національний дохід, тим більш значним є фонд її привілеїв. Тим часом на соціальних основах радянської держави економічне і культурне піднесення трудящих мас підриває самі основи бюрократичного панування... Але, марнуючи усе більш велику частину національного доходу та порушуючи основні пропорції господарства, так заперечать нам, бюрократія сповільнює економічне і культурне зростання країни. Цілком справедливо! Подальший безперешкодний розвиток бюрократизму

повинен був би неминуче призвести до припинення економічного і культурного зростання, до грізної соціальної кризи і до відкоту всього суспільства назад. Але це означало б не лише катастрофу пролетарської диктатури, але водночас і кінець бюрократичного панування. На зміну робітничій державі прийшли б не “соціал-бюрократичні”, а капіталістичні відносини” [30].

Як висновок, зазначимо: боротьба проти радянської бюрократії як привілейованого шару,

що паразитує на ідеології “соціалізму в окремо узятій країні”, безсумнівно, є вершиною політичної спадщини Л.Д.Троцького. Узагальнюючи досвід протиборства зі сталінізмом, що народжувався, лідер лівої опозиції реально вийшов на розуміння глибинної сутності, причин і основних напрямків розвитку ключових соціально-політичних процесів і тенденцій радянської дійсності, антагоністичних проголошеному соціалістичному будівництву.

Література

1. Див.: Такер Р. Сталин. Путь к власти. – М.: Прогресс, 1989. – С. 349; Бордогов Г.А., Козлов В.А. История и конъюнктура. – М.: Политиздат, 1992. – С. 210; Цакунов С.В. Бухарин: “Путь к социализму оказался вовсе не таким простым” // Ленинская концепция социализма. – М.: Политиздат, 1990. – С. 477-478.
2. Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – М.: Политиздат, 1990. – С. 287.
3. Див.: Троцкий Л.Д. Преданная революция. – М.: НИИ культуры, 1991. – С. 246-247.
4. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 42. – С. 135; Т. 45. – С. 83.
5. Див.: Троцкий Л.Д. Преданная революция. – С. 41-42, 47, 50.
6. Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – С. 286-287.
7. Троцкий Л.Д. Преданная революция. – С. 55.
8. Там само. – С. 196.
9. Там само. – С. 196-197.
10. Див.: Троцкий Л.Д. К социализму или к капитализму? – М.; Л.: Плановое хозяйство, 1925. – С. 42.
11. Див.: XIV съезд ВКП(б): Стенографический отчет. – М.; Л.: Госиздат, 1926. – С. 135.
12. XV конференция ВКП(б): Стенографический отчет. – М.; Л.: Госиздат, 1927. – С. 524; Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР. 1923-1927 (далі – Архив Троцкого...). – М.: Терра, 1990. – Т. 2. – С. 128.
13. Троцкий Л.Д. Восемь лет. Итоги и перспективы. – М.; Л.: Госиздат, 1925. – С. 21;
14. Його ж. К социализму или к капитализму? – С. 28.
15. Троцкий Л.Д. К социализму или к капитализму? – С. 25, 29;
16. Архив Троцкого... – Т. 1. – С. 219.
17. Троцкий Л.Д. К социализму или к капитализму? – С. 25, 27.
18. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – 8-е изд. – М.: Политиздат, 1970. – Т. 3. – С. 245, 247.
19. Архив Троцкого... – Т. 1. – С. 227.
20. Троцкий Л.Д. К социализму или к капитализму? – С. 29.
21. Архив Троцкого... – Т. 2. – С. 206; Троцкий Л.Д. К социализму или к капитализму? – С. 29.
22. Архив Троцкого... – Т. 2. – С. 202, 210; Троцкий Л.Д. К социализму или к капитализму? – С. 63-64.
23. Архив Троцкого... – Т. 2. – С. 202.
24. Там само. – С. 206-207.
25. Російський центр збереження та вивчення документів новітньої Історії (РЦЗВДНІ), Ф. 17, оп. 2, стр. 220, арк. 17.
26. Троцкий Л.Д. К социализму или к капитализму? – С. 42-43.
27. Див.: РЦЗВДНІ, ф. 17, рп. 2, стр. 220, арк. 17; Преображенский Е.А. Новая экономика. – М.: Изд-во Коммунистической академии, 1926. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 113.
28. Архив Троцкого... – Т. 2. – С. 210-211.
29. Там само. – С. 138, 142, 145-146.
30. Там само. – С. 145-146.
31. Троцкий Л.Д. Преданная революция. – С. 247.
32. Бюллетень оппозиции (большевиков-ленинцев). – 1933. – № 36/37.

Надійшла до редколегії 06.06.2003 р.